УДК 37.032:364.62

Гусак В.М.

СТРУКТУРА ПСИХОЛОГІЧНОЇ КУЛЬТУРИ МАЙБУТНЬОГО СОЦІАЛЬНОГО ПРАЦІВНИКА: ТЕОРЕТИЧНА МОДЕЛЬ

Статтю присвячено теоретичному аналізу досліджень щодо складових психологічної культури як багатокомпонентної особистісної структури з урахуванням особливостей професії «соціальна робота». На їх основі здійснено спробу побудови теоретичної моделі структури психологічної культури майбутнього соціального працівника.

Ключові слова: *соціальна робота, майбутній соціальний працівник, психологічна культура, психологічна грамотність, психологічна компетентність, гуманістичні цінності, рефлексія, професійно важливі якості, особистісна зрілість.*

Статья посвящена теоретическому анализу исследований относительно составляющих психологической культуры как многокомпонентной личностной структуры с учетом особенностей профессии «социальная работа». На их основании произведена попытка построения теоретической модели структуры психологической культуры будущего социального работника.

Ключевые слова: *социальная работа, будущий социальный работник, психологическая культура, психологическая грамотность, психологическая компетентность, гуманистические ценности, рефлексия, профессионально важные качества, личностная зрелость.*

The research paper focuses on the theoretical analysis of the studies about the component parts of the psychological culture as a complicated personal structure taking into account the peculiarities of profession «social work». The theoretical model of the psychological culture structure of a future social worker is formulate on the analyzed components base.

Key words: *social work, future social worker, psychological culture, psychological literacy, psychological competence, humanistic values, reflection, professionally important skills, personal integrity.*

Постановка проблеми у загальному вигляді. Спеціальність «соціальна робота» має значні перспективи у нашій державі, адже потреба в соціальних працівниках особливо зростає через необхідність розв'язання гострих проблем суспільного життя. У зв'язку з цим підвищується увага до особистісно-професійної підготовки фахівців із соціальної роботи, якість діяльності яких визначається рівнем загальної та професійної культури. Опрацювання наукової літератури з даного питання, вивчення змісту практичної діяльності соціальних працівників досить переконливо доводить, що вимоги до особистості фахівця постійно потребують переосмислення.

На сьогоднішній день вже ні в кого не викликає заперечень той факт, що соціальний працівник, який усвідомлено обрав свій фах, осягнув його суспільну місію і моральну сутність, має володіти не лише професійними знаннями, вміннями та технологіями, а й цілим комплексом професійно важливих якостей, високим рівнем особистісної зрілості та психологічної культури. Остання суттєво визначає ефективність творчого здійснення професійної діяльності та самореалізації соціального працівника як суб'єкта у процесі її виконання. З огляду на вищевикладене стає зрозумілою **актуальність** здійснення ґрунтовного аналізу досліджень щодо складових психологі-

чної культури майбутнього соціального працівника як складної багатокомпонентної структури, що буде покладено в основу технології її формування у студентів спеціальності «соціальна робота» в умовах вищого навчального закладу.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Різні аспекти проблеми професійної підготовки соціальних працівників висвітлюються в дослідженнях І.І. Миговича, Т.В. Семигіної, А.М. Бойко, І.М. Григи, Н.В. Кабаченко, Н.Б. Бондаренко. Вимоги до професіоналізму соціального працівника та його особистісних якостей знаходимо у працях Г.П. Медвєдєвої, Є.І. Холостової, В.О. Нікітіна [9], А.Й. Капської, О.Г. Карпенко [2], І.Д. Звєрєвої.

Аналізу поняття «психологічна культура» та її складових присвячені дослідження М.М. Обозова [6], Я.Л. Коломінського [5], Л.С. Колмогорової [4], О.І. Моткова, О.С. Газмана, Є.О. Клімова, А.О. Деркача [1], Г.І. Марасанова, В.В. Рибалки [8], Г.О. Балла, О.Г. Видри та ін. Що ж стосується феномену психологічної культури майбутнього соціального працівника, то в літературі можна знайти лише окремі його фрагменти (З.Л. Становських [8]). Питання, пов'язані з розумінням сутнісних характеристик психологічної культури безпосередньо соціальних працівників, виділення її структурних компонентів не знайшли достатнього відображення в психолого-педагогічних дослідженнях.

Формулювання цілей статті. Відповідно до вищесказаного **метою** даної публікації є розгляд теоретичних досліджень щодо виокремлення структурних компонентів психологічної культури майбутнього соціального працівника та здійснення на їх основі спроби побудови теоретичної моделі.

Виклад основного матеріалу дослідження з повним обґрунтуванням отриманих наукових результатів. На основі досліджень М.М. Обозова, Л.С. Колмогорової, А.О. Деркача, Н.В. Чепелєвої, А.Й. Капської, В.В. Рибалки в попередній публікації нами було сформульовано робоче визначення психологічної культури соціального працівника як складного структурного утворення, що базується на свідомому засвоєнні, безперервному розвитку та використанні цілісної системи психологічних знань, умінь та навичок, цінностей, професійно важливих якостей, а також здібностей до самоуправління, самоосвіти для високоефективної професійної діяльності в ситуаціях, що потребують мобілізації глибинних особистісних ресурсів фахівця.

Психологічна культура майбутнього соціального працівника як комплексне інтегративне утворення має свою структуру, для того, щоб виокремити складові, необхідно визначити її місце відносно до інших видів професійних та особистісних культур. Оскільки соціальний працівник має бути не лише носієм, а й суб'єктом загальної культури у суспільстві, то як і будь-який інший фахівець XXI століття, він має володіти елементами правової, наукової, екологічної, етичної, економічної, валеологічної, психологічної, акмеологічної, соціально-педагогічної, інформаційної та інших культур залежно від галузі соціальної роботи.

Ми не виключаємо в теоретичному плані наявності тісних взаємозв'язків між відповідними видами професійних культур і субкультур, якими виступають компоненти вищезгаданих професійних культур. Разом з тим, соціальний працівник у своїй професійній діяльності в основному поєднує функції педагога, психолога та соціолога, тому правомірним буде розглядати психологічну культуру в якості провідної професійної культури соціального працівника, основу якої становлять соціально-психолого-педагогічні цінності соціальної роботи.

Аналіз досліджень вітчизняних та зарубіжних вчених показав, що зміст виокремлення структурних елементів психологічної культури залежить від позиції автора і предмета його дослідження. Так, В.О. Нікітін при вивченні соціально-педагогічної культури виділяє внутрішню і зовнішню її складові. Серед компонентів внутрішньої культури виокремлюються наступні: індивідуально-особистісний рівень (внутрішня своєрідність особистості з її індивідуально-психологічними властивостями, сформовані особистісні установки, ідеали, потреби і мотиви), теоретичний рівень (раціональний компонент, сукупність психолого-педагогічних знань в області соціальної педагогіки, психології, теорії соціальної роботи, ступінь їх використання у професійній діяльності), почуттєво-емоційний рівень, що визначає внутрішнє ставлення до професійної діяльності, потребу самовдосконалення.

Зовнішня складова соціально-педагогічної культури за В.О. Нікітіним – це особистісний рівень її прояву, індивідуальний стиль професійної діяльності фахівця, що включає поведінковий рівень, практико-педагогічний рівень (прояв рівня володіння соціально-педагогічними технологіями, методами та методиками) та рівень зовнішнього ставлення до об'єкта соціальної роботи [9, с. 232-233].

Відповідно до теми даної статті розглянемо детальніше компоненти власне психологічної культури. Білоруський психолог Я.Л. Коломінський вважає, що психологічна культура містить у собі два основні компоненти або блоки. Один блок теоретичний, або теоретико-концептуальний, а другий блок – практичний або «психологічна діяльність» [5, с. 7].

Російський психолог М.М. Обозов до психологічної культури включає три взаємопов'язані компоненти: розуміння і знання себе та інших

людей; адекватну самооцінку і оцінку інших людей; саморегулювання особистісних станів і властивостей, самоорганізацію діяльності, регулювання взаємовідносин з іншими людьми [6, с. 6].

Г.І. Марасанов у структурі психологічної культури виділяє: когнітивний компонент (знан-ня, рівень інтелекту), операційно-діяльнісний компонент (вміння, навички), мотиваційно-ціннісний компонент (прагнення, мотиви, моральність, світогляд) [1].

Вслід за Г.І. Марасановим російський акмеолог А.О. Деркач важливе місце у структурі психологічної культури відводить інтелектуальному компоненту, який не просто включає в себе психологічні знання, вміння і навички, а являє собою інтегративне особистісне утворення, яке А.О. Деркач називає «професійною ментальністю» [1, с. 611]. Дане поняття відображає той факт, що в результаті включення особистості майбутнього фахівця у професійну діяльність саме його ставлення до світу, сприйняття, мислення, поведінка набувають професійного характеру. Професійна ментальність є «складним багатомірним утворенням», в якості найважливіших її складових А.О. Деркач виділяє мотивацію, систему ціннісних орієнтацій та професійну соціальну установку [1].

Г.М. Шеламова вважає, що психологічна культура має включати в себе сукупність знань із психології, здатність оцінювати психологічну ситуацію в навчальній чи робочій групі, вибирати конструктивні способи спілкування, здійснювати проникнення у власне «Я» і адекватне самопізнання, виявляти стереотипи соціального сприйняття, усвідомлювати прояви власної нетерпимості, і як наслідок, виявляти особисті ускладнення у процесі спілкування і взаємодії [10].

Ґрунтовне дослідження складових психологічної культури школярів здійснила російський психолог Л.С. Колмогорова [4], яка виходить з розуміння культури як: а) системи специфічно людських видів діяльності; б) сукупності духовних цінностей; в) процесу самореалізації творчої сутності людини. Вона висуває наступні складові психологічної культури особистості: 1) психологічна грамотність; 2) психологічна компетентність; 3) ціннісно-смисловий компонент; 4) рефлексія; 5) культуротворчість.

Психологічна грамотність є мінімальним необхідним рівнем розвитку психологічної культури і означає оволодіння психологічними знаннями (фактами, уявленнями, поняттями, законами), вміннями, символами, правилами і нормами у сфері спілкуваня, поведінки. Вона може проявлятися в ерудиції, освіченості з приводу різноманітних явищ психіки як з точки зору наукового знання, так і життєвого досвіду.

Психологічна компетентність дозволяє приймати ефективні рішення у певних ситуаціях. Л.С. Колмогорова дотримується визначення компетентності, даного в роботі М.А. Холодної: «Компетентність – це особливий вид організації предметно-специфічних знань, що дозволяють приймати ефективні рішення у відповідній сфері діяльності» [4, с. 88]. При цьому основна відмінність між психологічною грамотністю та компетентністю, на думку Л.С. Колмогорової, заключається в тому, що «грамотна людина знає, розуміє (наприклад, як поводити себе, як спілкуватися в тій чи іншій ситуації), а компетентна – реально і ефективно може використовувати знання у вирішенні певних проблем» [4, с. 88].

Ціннісно-смисловий компонент психологічної культури особистості являє собою сукупність особистісно значимих і цінних прагнень, ідеалів, переконань, поглядів, позицій, відношень, вірувань у сфері психіки людини, її діяльності, стосунків з оточуючими. Рефлексія ж за своєю суттю є відслідковуванням цілей, процесу і результатів своєї діяльності щодо засвоєння психологічної культури, усвідомлення тих внутрішніх змін, які відбуваються, а також себе як особистості, що змінюється, суб'єкта діяльності й відносин. Свідоме ставлення особистості до свого життя, до себе в теперішньому, минулому і майбутньому є одним із показників психологічної культури особистості.

Дані компоненти, як зазначає Л.С. Колмогорова, не існують ізольовано один від одного, між ними можуть проявлятися взаємозв'язки: організація особистісної рефлексії дозволяє досягти перетворень у ціннісно-смисловій сфері, яка може вплинути на підвищення грамотності й компетентності.

На основі досліджень М.М. Обозова, Л.С. Колмогорової та інших вчених у відділі психології трудової і професійної підготовки Інституту педагогіки і психології професійної освіти АПН України було запропоновано особистісний, рефлексивно-ціннісно-креативний підхід до розуміння психологічої культури майбутнього фахівця [8]. Даний підхід означає за словами В.В. Рибалки, що «психологічна культура особистості вивчається, розвивається і актуалізується як феномен усвідомлення особистістю свого психологічного потенціалу як вищої цінності, ресурсу, потенціалу, що визначає високий рівень творення зовнішнього і внутрішнього світу» [8, с. 34].

На основі зазначеного підходу В.В. Рибалкою була визначена теоретична модель структури психологічної культури. До внутрішньо-особистісних складових психологічної культури відносяться, якщо розглядати її за «вертикальним», соціально-психолого-індивідуальним виміром особистості такі її види, як: комунікативна, мотиваційно-смислова, характерологічна, рефлексивна, едукаційна (культура розвитку та використання психологічних знань, умінь, навичок), інтелектуальна, психофізіологічна культура.

За «горизонтальним», діяльнісним виміром структури особистості В.В. Рибалка виділив такі її види, як психологічна культура потреб і мотивів діяльності, інформаційно-пізнавальна культура, культура цілепокладання або смислоутворення, продуктивна культура, емоційна культура [8, с. 34-35].

З.Л. Становських, вивчаючи розвиток психологічної культури представників професій «соціономічного типу» (за Є.О. Клімовим), зокрема представників мас-медіа та соціальних працівників, зазначає, що з позицій особистісного, рефлексивно-ціннісно-креативного підходу у структурі психологічної культури можна умовно виділити такі базові компоненти: 1) ціннісний; 2) рефлексивний; 3) креативний (творчий). При цьому рефлексивний компонент полягає у високому рівні розвитку сфери самосвідомості соціального працівника, що проявляється у схильності до постійного рефлексивного самоаналізу, прагненні до самовдосконалення, оптимістичному і реалістичному ставленні до труднощів, почутті соціальної та особистої відповідальності [8, с. 188-189].

Аналіз педагогічних та психолого-акмеологічних досліджень показує велике значення, яке відводиться розвитку професійно важливих якостей працівника. «Різні особистісні якості, що виступають факторами професійного становлення і розвитку професіоналізму, мають бути інтегровані у структуру особистості професіонала на якісно новому рівні – у процесі становлення його психологічної культури» [1, с. 578].

Г.П. Медвєдєва, Є.І. Холостова, А.Й. Капська, О.Г. Карпенко, З.Л. Становських великого значення надають формуванню професійно важливих якостей соціального працівника, оскільки особливість функцій соціальної роботи зумовлює необхідність органічного поєднання особистісних і професійних характеристик фахівця. До «професійно важливих» відносять систему основоположних особистісних якостей, гармонійне поєднання яких обумовлює ефективність діяльності майбутніх соціальних працівників.

Розглянемо основні професійно важливі якості соціального працівника, які так чи інакше визначають розвиток його психологічної культури. Так, О.Г. Карпенко виділяє три основні блоки особистісно-професійних якостей: ставлення до людей, ставлення до професійної справи, ставлення до самого себе [2]. А.Ю. Кованов до професійно бажаних особистісних характеристик, у першу чергу, відносить здатність до емпатії, внутрішній локус контролю, високий соціальний інтелект, відкритість, суб'єкт-суб'єктний характер стосунків, толерантність і вміння відчужуватися від власних установок, уміння слухати, терпіння, самовладання, стресостійкість [3].

Т.Д. Шевеленкова найважливішою характеристикою особистості соціального працівника називає його «гуманістичний потенціал» – ціннісну орієнтацію особистості, що визначає особистісний сенс професійної діяльності», а також «характеристику Я-концепції, Я-образу, що передбачає позитивне самоставлення, високу позитивну самооцінку (високий ступінь прийняття себе), а також позитивне очікуване ставлення з боку партнера по міжособистісній взаємодії» [3, с. 140].

Усі вищевказані професійно значущі якості в цілому характеризують рівень особистісної зрілості соціального працівника, що виступає індикатором сформованості і водночас основою розвитку його психологічної культури. А.О. Реан виділив чотири базові, фундаментальні компоненти особистісної зрілості: відповідальність, терпимість, саморозвиток та інтегративний компонент, який охоплює всі попередні і одночасно присутній у кожному з них, – позитивне мислення, позитивне ставлення до світу [7].

Важливим для соціального працівника є «інтернальний локус контролю» за Дж. Роттером, що має місце, коли особистість вважає саму себе відповідальною за все, що відбувається в її житті. В багатьох дослідженнях встановлено, що «інтернали більш упевнені у собі, більш спокійні і доброзичливі, більш успішні у професійній діяльності» [7, с. 90].

Узагальнюючи теоретичні положення вищезгаданих дослідників О.С. Штепа виділяє декілька основних рис, які називає «пропріумом зрілої особистості»: синергічність, автономність, контактність, самоприйняття, креативність, толерантність, відповідальність, глибинність переживань, здатність до децентрації та наявність власної життєвої філософії [11].

Для розвитку психологічної культури першочергове значення має мотивація саморозвитку та особистісного зростання майбутнього соціального працівника. Як зазначає А.О. Деркач, «особистість має оволодіти здатністю до проектування саморозвитку і до організації у межах своєї професійної діяльності умов для самореалізації» [1, с. 575]. Потреба самоактуалізації фахівця із соціальної роботи – основоположна складова психологічної культури.

На основі досліджень Я.Л. Коломінського, В.А. Нікітіна, Г.І. Марасанова, Л.С. Колмогорової, В.В. Рибалки щодо виокремлення складових психологічної культури побудуємо власну теоретичну модель структури психологічної культури соціального працівника. Остання набуває такого вигляду:

Рис. 1. Теоретична модель структури психологічної культури соціального працівника

Наше бачення структури психологічної культури соціального працівника як єдності внутрішньої та зовнішньої її складових полягає в наступному. Внутрішні структурні елементи психологічної культури проявляються під час виконання соціальним працівником практичних дій, операцій та поведінки в цілому, пов'язаної з професійною діяльністю та особистим життям. Даний компонент отримав назву «операційно-діяльнісного» або «поведінкового».

Найважливішим, центральним елементом даної моделі ми вважаємо наступні складові внутрішньої психологічної культури: психологічну грамотність, психологічну компетентність, мотиваційно-ціннісний та емоційно-почуттєвий компоненти. Детальний розгляд усіх структурних елементів вказаної моделі з урахуванням взаємозв'язків та взаємовпливів планується здійснити у подальших публікаціях, а поки що у зв'язку з обмеженістю даного дослідження коротко окреслимо основні їх риси.

Психологічна грамотність розглядається як система психологічних знань, оволодіння інформацією про психологію (факти, уявлення, поняття, закони), психологічні та психофізіологічні процеси, яка накопичується людством, а також рівень знань про сутність психологічної культури. Професійні психологічні знання повинні бути засвоєні не тільки на інформаційному рівні, але й інтегруватись у структуру особистості і на рівні розгорнутих професійних умінь та навичок. Психологічна компетентність – це здатність ефективно використовувати психологічні знання на практиці, в тому числі й у процесі професійної підготовки. Даний компонент відображає рівень розвитку професійних здібностей, психологічних умінь та навичок.

Професійні знання та вміння мають перетворитися на професійні психологічні цінності. Мотиваційно-ціннісний компонент включає інтереси, прагнення, потреби, мотиви, цілі, особистісні сенси, психологічну спрямованість особистості, що пов'язана із сформованістю чіткої, свідомої системи гуманістичних ціннісних орієнтацій, найвищими з яких для соціального працівника виступає цінність людини та її життя.

Емоційно-почуттєвий компонент розглядається як здатність до саморегуляції, управління своїми емоціями, почуттями та станами. Психічна саморегуляція власних емоцій забезпечує майбутньому соціальному працівнику розвиток емоційної культури, дозволяє зберігати спокій у стресових ситуаціях.

В основі всіх вищеперелічених компонентів психологічної культури лежать професійно важливі якості, пронизуючи кожен із них і визначаючи рівень особистісної зрілості. До системи професійно важливих якостей і властивостей, які формуються і вдосконалюються у процесі становлення вказаних складових психологічної культури майбутнього соціального працівника, належить: здатність до рефлексії, цілісна позитивна Я -концепція та адекватна самооцінка, емпатія, внутрішній локус контролю (особистісна та професійна відповідальність), саморозвиток та самоактуалізація, гуманістична спрямованість, високий рівень толерантності у ставленні до інших, здатність до прийняття себе та прийнятття клієнта як беззаперечної цінності, володіння техніками конструктивної взаємодії, розвинений соціальний інтелект тощо.

У свою чергу, розвиток професійно важливих якостей значною мірою визначає рівень особистісної зрілості, а остання – рівень психологічної культури у певний проміжок часу. Психологічна культура на своєму вищому рівні становлення виступає як здатність особистості свідомо формувати, засвоювати, зберігати, примножувати і вчасно актуалізовувати означені компоненти, професійно важливі якості та складові особистісної зрілості.

Слід враховувати, що всі складові всередині компонентів і компоненти структури психологічної культури в цілому взаємопов'язані, а міжкомпонентні зв'язки взаємообумовлені.

Висновки з даного дослідження і перспективи подальших розвідок у даному напрямку. Як видно з вищесказаного, психологічну культуру слід розглядати як інтегральну якість майбутнього соціального працівника, що включає в себе освіченість та основні параметри розвитку особистості. У зв'язку з цим він має володіти широким спектром психологічних знань, умінь і навичок, особистісно обумовлених якостей і здібностей.

Аналіз висвітлених у науковій літературі теоретико-методологічних підходів до визначення складових психологічної культури як комплексного інтегративного утворення та підготовки соціального працівника досить переконливо доводить, що структура психологічної культури є багатоаспектною і містить у собі два основні блоки: внутрішній та зовнішній. Взаємообумовлений розвиток психологічної грамотності, компетентності, мотиваційно-ціннісного та емоційного компонентів сприяють формуванню системи професійно-важливих якостей, яка, у свою чергу, проявляється на операційно-діяльнісному рівні при виконанні професійних завдань. Формування вищеперелічених складових психологічної культури є необхідною умовою професійного зростання фахівців із соціальної роботи і метою їх професійного самовдосконалення.

Проаналізувавши складові елементи та здійснивши спробу побудови теоретичної моделі структури психологічної культури майбутнього соціального працівника, ми плануємо розробити критерії та рівні сформованості, технологію її формування у студентів спеціальності «соціальна робота» в умовах ВНЗ.

ЛІТЕРАТУРА

1. Деркач А.А. Акмеологические основы развития профессионала. – М.: Издательство Московского психолого-социального института; Воронеж: НПО «МОДЭК», 2004. – 752 с.
2. Карпенко О.Г. Професійне становлення соціального працівника: навчально-методичний посібник. – К.: ДЦССМ, 2004. – 164 с.
3. Кованов А.Ю. Личное и профессиональное Я в практике психосоциального консультирования // Мир психологии. – 2002. – № 2. – С. 135-143.
4. Колмогорова Л.С. Становление психологической культуры школьника // Вопросы психологии. – 1999. – № 1. – С. 83-91.
5. Коломинский Я.Л. Психологическая культура – условие и цель деятельности психолога // Псіхалогія. – № 2 (19), Минск. – 2000. – С. 4-19.
6. Обозов Н.Н. Психологическая культура взаимных отношений. – М.: Знание, 1986. – 48 с.
7. Реан А.А. Акмеология личности // Психологический журнал. – 2000. – Т. 21. – № 3. – С. 88-95.
8. Розвиток психологічної культури учнівської молоді в системі неперервної професійної освіти: Навчально-методичний посібник / За ред. В.В. Рибалки. – К.: ІППО України, 2005. – 298 с.
9. Социальная педагогика: Учеб. пособие. для студ. высш. учеб. заведений / Под ред. В.А. Никитина. – М.: Гуманит. изд. центр ВЛАДОС, 2002. – 272 с.
10. Шеламова Г.М. Психологическая культура педагога // Профессиональное образование. – 2004. – № 5. – С. 6.
11. Штепа О.С. Пропріум зрілої особистості // Практична психологія та соціальна робота. – 2004. – № 2. – С. 26-35.

Рецензенти: д.пед.н., професор Мейжис І.А.,
д.філол.н., професор Гірник А.М.

© Гусак В.М., 2009

Стаття надійшла до редакції 05.05.2009 р.